

LÅSET I VÄSTER

GÖTISKA BATTERIET:
ETT KULTURANALYTISKT PERSPEKTIV

Författare: Rikard Eklund

Handledare: Eva Andersson

Fortsättningskurs historia VT 2010

Institutionen för historiska studier

Göteborgs Universitet

INNEHÅLL

1	INLEDNING	4
1.1	Inledning	4
1.2	Syfte	4
1.3	Hypotes	4
1.4	Frågeställningar	4
1.5	Metod	5
1.6	Källmaterial	5
1.6.1	Speciella problem med källmaterialet	6
1.7	Teori	6
1.7.1	Kulturanalys	6
1.7.1.1	Perspektivering	7
1.7.1.2	Kontrastering	7
1.7.1.3	Dramatisering	7
1.7.1.4	Homologisering	7
1.8	Forskningsläge	8
1.8.1	Civil linje	8
1.8.1.1	Jan Christensen – ett kulturellt perspektiv	8
1.8.1.2	Birgitta Jordansson – ett socialt perspektiv	9
1.8.1.3	Arthur Attman – ett religiöst perspektiv	9
1.8.2	Militär linje	10
1.8.2.1	Måns Mannerfelt – ett försvarsperspektiv	10
2	UNDERSÖKNING	11
2.1	Civilpolitiska linjer	11
2.2	Militärpolitiska linjer	11
2.3	Kulturanalys	12
2.3.1	Nationalismen	12
2.3.2	Unionen med Norge	13
2.3.3	Folkrörelserna	13
2.3.4	Sveriges krigsmakt	14
2.3.5	Krigsmakten som begrepp	15
2.3.6	Centralförsvaret	15
2.3.7	Allmän värnplikt	16
2.3.8	Demokratirörelsen	16
2.3.9	Den frivilliga försvarsrörelsen	17
2.3.10	Donationer och insamlingar till krigsmakten	18
2.3.11	Göteborg 1850-1900	19
2.3.12	Militärt eftersatt västkust	19
2.3.13	Frivilliga försvarskrafter i Göteborg	20
2.3.14	Donationer och insamlingar	21
2.3.15	Göticismen	21

2.3.16	Det litterära Götiska förbundet	22
2.3.17	Ordenssällskapet Götiska förbundet	22
2.3.18	Ordenssällskapet Götiska förbundet och Göteborgs försvarsfond	23
2.3.19	Götiska förbundet och Götiska batteriet	24
3	RESULTAT	26
3.1	Kulturanalys	26
3.1.1	Nationalismen	26
3.1.2	Unionen med Norge	27
3.1.3	Folkrörelserna	27
3.1.4	Krigsmakten	28
3.1.5	Centralförsvaret	28
3.1.6	Allmän värnplikt	28
3.1.7	Demokratirörelsen	29
3.1.8	Den frivilliga försvarsrörelsen	29
3.1.9	Donationer och insamlingar till krigsmakten	29
3.1.10	Göticismen och de båda Götiska förbunden	30
3.1.11	Frivilliga försvarskrafter i Göteborg	30
3.1.12	Götiska förbundet, Göteborgs försvarsfond och Götiska batteriet	30
3.1.13	Götiska batteriet och dess syfte	31
3.1.13.1	Den militärteknologiska utvecklingen	32
4	SAMMANFATTNING	33
4.1	Signifikanta slutsatser	34
5	BILAGA	35
5.1	Fästningsöversikt	35
5.2	Begrepp	35
5.3	Älvsborgs fästning 1907	35
6	KÄLLFÖRTECKNING	37
6.1	Otryckta källor	37
6.2	Muntliga källor	37
6.3	Bilder	37
6.4	Tidningar och tidskrifter	37
6.5	Litteratur	37

1.1 Inledning

Utsikten från Västerberget vid Göteborgs hamninlopp – det ställe där Göta älv mynnat i Kattegat – är storslagen. Söderut ligger Göteborgs södra skärgård med Asperö, Brännö och Galterö rakt västerut. Norröver finns den norra skärgården med Fotö, Hönö och Björkö. Västerut i linje med Rivöfjorden ligger Vinga med sin fyr och bortom Vinga ligger Danmark.

Ur försvarssynpunkt är denna utsikt dock en mardröm. Området kring Göta älvs mynning har under många århundraden erbjudit såväl möjligheter som bekymmer. Sverige som land i allmänhet och regionens befolkning i synnerhet visste vad det innebar att befinna sig inklämd mellan Norge och Danmark med ständiga krig, härjningar och attacker.

Det är därför logiskt att trakten skulle försvaras under århundradena. Frågan var dock vem som skulle säkerställa att så blev fallet. Handelsstaden Göteborg, som fick sina stadsprivilegier år 1621, var en stadsbefästning som över tid växte ur sin ursprungliga kostym. Dess försvarsverk raserades successivt under 1800-talet. Gamla Älvsborgs fästning, eller Älvsborgs slott, raserades 1660 och Nya Älvsborgs fästning dömdes ut och stängdes 1868. Under senare delen av 1800-talet saknade Göteborg helt och hållet ett fast kustförsvar¹.

1.2 Syfte

Förevarande undersökning har som syfte att söka bevekelsegrunderna till de frivilliga donationer och insamlingar som kom att bekosta delar av Göteborgs fasta kustförsvar runt sekelskiftet åren 1800-1900. Undersökningen avser använda tillkomsten av det *Götiska batteriet* vid Älvsborgs fästning som en kulturell lins för att utreda dessa orsaker.

1.3 Hypotes

Undersökningen utgår från antagandet att det under mitten och slutet av 1800-talet rådde osäkerhet, oro och en känsla av maktlöshet hos Sveriges befolkning. Efter det katastrofala finländska kriget 1808-09 hade Sverige förlorat Finland och Åland. Detta nationella trauma manifesterades genom uppkomsten av olika organisationer, rörelser och frivilliga insatser.

1.4 Frågeställningar

Frivilliga donationer och insamlingar har från tid till annan borgat för inköp av materiel och mark till landets försvar samt till dess träning och utbildning. Förevarande undersökning fokuserar på följande tre frågeställningar:

---

¹ Svenska borgar och befästningar, en militärhistorisk reseguide 2007, s. 130-133.

- (a) Varför landets medborgare var villiga att organisera, samla in och skänka medel till krigsmakten och dess materiel- och/eller markinköp.
- (b) Förekomsten av specifika lokala krafter i Göteborg för stadens försvar.
- (c) Götiska förbundets betydelse för tillkomsten av Götiska batteriet.

1.5 Metod

Inledningsvis utfördes en forskningsöversikt i form av en *litteraturstudie*. Undersökningen genomfördes därefter i huvudsak genom textanalys av litterärt källmaterial med hjälp av *kulturanalys*. En kvalitativ ansats nyttjades där analys och tolkning av text samt av kartor och illustrationer utfördes. I tillägg till den kvalitativa undersökningen gjordes ett mindre antal intervjuer. Syftet med dessa intervjuer avgränsades till kontroll av uppgifter och klarläggande av frågeställningar.

Förevarande undersökning vilar nästan uteslutande på sökning samt studier och tolkning av skriftligt källmaterial. Sådant material söktes i arkiv, databaser och/eller bibliotek. Det ligger i undersökningens förutsättningar och begränsningar att arbetet inte kan bli alltför djuplodande eller heltäckande. Undersökningens omfattning blir därmed relativt avgränsad. I linje med detta avgränsades likaså källmaterialet. Den kulturanalytiska metod som nyttjats för undersökningen vilar på antagandet att det finns *varierande* källmaterial i tillräcklig mängd².

1.6 Källmaterial

Källmaterialet bestod av både källor och litteratur³. Till viss del har muntliga källor nyttjats. Insamlandet av stoff och den därpå följande sovringsprocessen skedde efter två huvudsakliga linjer; den civila och den militära. Detta kommer sig av att ämnet för undersökningen rör sig i det civila såväl som i den militära kulturen – inte sällan också i kombinationer därav. Gränsen mellan dessa två kulturer är ibland diffus, vilket är naturligt då de båda utgör beståndsdelar av samhället i stort.

Undersökningen baserades till större delen på litteratur som källmaterial. Källmaterialet är således redan bearbetat. Förutom detta dilemma framträdde två andra problem. Dels var det svårt att hitta något källmaterial överhuvudtaget vilket innebär att undersökningens hypotes måste verifieras på annat sätt. Dels så har inte heller allt känt källmaterial undersökts då undersökningen inte medger arkivarbete på annan ort – till exempel på Krigsarkivet i Stockholm.

---

² En kulturanalys med fokus på homologisering har i stor utsträckning nyttjats.

³ Enligt allmän tradition har källor likställts med obearbetad data och litteratur med bearbetad data.

Fokus har således hamnat på *tillgänglighet*. Problem uppstår dock i värdering och analys av litteraturen då det står mycket sparsmakat att läsa om ämnet. Tillgänglig litteratur är dessutom inte helt i linje med undersökningens frågeställningar. En situation uppstår där inte helt adekvat källmaterial från två olika domäner – den civila och den militära – tillsammans skall användas för att verifiera undersökningens hypotes(er).

Tidskriften *Göteborgs försvar* är ett exempel på svårhanterat källmaterial. Tidskriften har som uttryckligt syfte att främja intresset för Göteborgs försvar vilket också uttalas tydligt i förord och artiklar. Tidskriften var ett språkrör för ett antal i Göteborg aktiva föreningar som till exempel *Föreningen för Göteborgs försvar*. Därmed finns det å ena sidan skäl att anta att detta källmaterial inte är objektivt. Å andra sidan är just denna spegling av hur författare och redaktörer upplevde sin omvärld intressant.

Muntligt källmaterial har endast till liten omfattning nyttjats. Med avseende på undersökningens tidsfokus runt sekelskiftet 1800-1900 begränsas antalet möjliga muntliga primärkällor. Muntligt *andrahandsmaterial* får således utgöra basen för det muntliga källmaterialet.

1.6.1 Speciella problem med källmaterialet

Undersökningen rör sig delvis på militär mark såväl bildligt som bokstavligt. Till övriga källproblem kommer problemet med att mycket av undersökningens källmaterial inte varit tillgängligt på grund av dess hemliga karaktär. Götiska batteriet utgick till exempel först år 1986 ur krigsorganisationen och löd under hemligstämpel mellan åren 1899 och 1986.

1.7 Teori

Historikerna Billy Ehn och Orvar Löfbergs teorier har till stora delar nyttjats. Gemensamt för dessa teorier är att de faller under det *kulturanalytiska* paraplyet. Den kulturanalytiska metoden avser konstruera en modell av den kultur som skall studeras. En sådan modell kan bestå av varierande begrepp som idéer, normer, traditioner eller handlingar⁴. Modellen får sedan ligga till grund för studier av den kultur som är av intresse.

1.7.1 Kulturanalys

Ett problem med modeller i allmänhet är att dessa måste bli förenklingar. Således blir resultatet av den kulturanalytiska metoden att analyser, erfarenheter och slutledningar är sprungna ur en förenklad bild av verkligheten. Verkligheten blir avgränsad i modellen. Det är i just den

---

⁴ Ehn & Löfgren 1982, s. 95-122.

här problematiken som kulturanalysen visar sin styrka. Genom att växla mellan *olika* perspektiv, metoder och arbetssätt men även källor kan den resulterande modellen betraktas ur olika perspektiv. På så sätt kan indikatorer i olika kulturdomäner tillsammans bilda ett mönster.

1.7.1.1 Perspektivering

Iakttagaren stöter med all säkerhet på problemet med att betrakta det som denne är van att betrakta. Det är svårt att nå distans och fjärma sig från de intryck som uppkommer vid undersökning av bekanta kulturer. Att intellektualisera egen verklighet bjuder på svårigheter. Beträktarens inbyggda kunskap, förväntningar och fördomar grumlar kanhända arbetet med kulturanalysen. Genom att *skifta* perspektiv kan den välkända verkligheten ändra skepnad. Att söka synonymer och att lära sig tänka i liknelser är en väg att frigöra sig från det inrotade betraktningssättet.

1.7.1.2 Kontrastering

En frågeställning uppstår när iakttagaren skall undersöka en kultur och söker beskriva denna utifrån redan *kända* begrepp. Från tid till annan kan det visa sig givande att prova kulturella kontraster. Vad som är signifikant för en viss kulturell yttring avslöjas ibland först när betraktaren ställer sig frågan vad denna kultur *inte* är. Genom negationen skapas ett nytt perspektiv och det blir då lättare att synliggöra det betraktade begreppet.

Kontrastering leder till risken att för den egna kulturen kända begrepp inte fungerar när dessa anbringas på den betraktade kulturen. Således riskerar negationen att till huvuddelen förvirra i stället för att förklara.

1.7.1.3 Dramatisering

Genom att *dramatisera* händelseförlopp är det möjligt att lättare se de värdegrunder som en kultur vilar på. I vår vardag saknar all dagliga bekanta händelser och begrepp uppenbarhet. Att tänka eller genomföra det otänkbara eller att med hjälp av provokationer utmana en kultur ger möjlighet att fånga upp de konflikter eller avvikelser som eventuellt är sprungna därur.

1.7.1.4 Homologisering

Att söka underliggande överensstämmelser i till synes olika sammanhang kan vara ett sätt att ringa in en kultur från olika håll. Ett begrepp, en handling eller ett förhållningssätt vilket antas representera eller ge uttryck för en kultur bör kunna skönjas ur olika kulturella perspektiv. En överensstämmelse antas råda mellan tanke-handling och varierande beteendemönster. Således

är det möjligt att verifiera ett begrepp i flera *olika domäner* som till exempel politik, kultur, ekonomi eller i sociala eller religiösa sådana. Ett mönster kan uppstå när kulturen manifesteras i olika domäner.

1.8 Forskningsläge

Undersökningens huvudmål är att kategorisera och söka förklara orsaken till drivkrafterna bakom donationer och insamlingar till Göteborgs fasta kustförsvar. Det allmänna intresset för denna frågeställning förefaller efter genomförd litteratursökning och analys av forskningsläget vara ringa. För att komma runt detta dilemma skapades två teoretiska undersökningslinjer, dels den civila huvudlinjen och dels den militära.

1.8.1 Civil linje

För att förstå hur och varför frivilligkrafter verkade i Göteborg runt förra sekelskiftet behövs insikt, förståelse och kunskap om hur detta samhälle såg ut. Här delar den civila huvudlinjen upp sig i flera mindre förgreningar beroende på kulturellt perspektiv.

1.8.1.1 Jan Christensen – ett kulturellt perspektiv

Beskrivningen av artonhundratalets Göteborg som ett liberalt och socialt medkännande samhälle där samhällsbyggnationen var framträdande är vanligt förekommande. Genom donationer och insamlingar från stadens mer bemedlade invånare skapades förutsättningar för att skapa drägliga förhållanden för de mindre bemedlade. S A Hedlund och dennes relativt liberala *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* var en person som tillskrivits mycken ära för de sociala och kulturella ansträngningar vilka ansågs ha varit utmärkande för staden. Jan Christensen menar att denna bild är om än inte direkt felaktig så i alla fall retuscherad. Omfattande satsningar på stadens kulturliv kontrasterade mot eftersläpande fattig- och socialvårdsfrågor. Det sena 1800-talets Göteborg var kanhända Sveriges främsta handelsstad, men i tillägg till detta också enligt Christensen även skådeplatsen för en kulturoffensiv utan motstycke i dåtidens Sverige.

I Göteborg skedde en ekonomisk maktförskjutning till följd av i huvudsak industrialismens utveckling samt stadens strategiska läge vid västerhavet. Makten flyttades från köpmännen till industrin, redarna, varven och bankerna. Ett lågt skattetryck hade legitimerats med att detta skulle leda till frivilliga donationer från välbärgade till allmännyttiga ändamål. Detta donationssystem hade länge varit ett viktigt komplement till stadens skatteintäkter.

1.8.1.2 Birgitta Jordansson – ett socialt perspektiv

Fokus vilar på fattigvårdspolitik ur ett genusperspektiv i Göteborg under senare delen av 1800-talet. Jordansson menar att fattigvårdspolitiken bestod av både offentlig fattigvård såväl som välgörenhet. Internationella influenser, framförallt från den anglosaxiska världen, skulle via grupperingar i staden ha skapat grogrund för allt mer liberala tankar.

Göteborg har ofta framställts som en välgörenhetens centralort i landet påpekar Jordansson, men hon menar också att bilden tenderar att bli schematisk och att mer forskning är nödvändig. Fattigvårdspolitiken utvecklades över tid mot mer av ett statligt ansvar. Christensens och Jordanssons uppfattningar skiljer sig åt vid just skärningspunkten mellan exakt vilka ansträngningar som var framträdande – de sociala eller de kulturella.

1.8.1.3 Artur Attman – ett religiöst perspektiv

Donationernas betydelse för Göteborgs utveckling är betydande menar Attman. Det politiska livet i Göteborg dominerades länge av representanter för företagarverksamheten. Den gängse inställningen var att de kommunala insatserna skulle utgöra ett minimum och bara inriktas på sådant som var av gemensam karaktär. Övriga insatser skulle omhändertas av privata krafter vilka inte begränsades till byggnationer utan även hade sociala och kulturella förtecken. Den så kallade *göteborgsliberalismen* hade många gånger kopplingar till ett genuint socialt intresse vilket hade en religiös förankring. Attman skriver:

”Flera framgångsrika göteborgsföretag utgör i själva verket exempel på den typ som karakteriseras såsom den puritanske kapitalisten, hos vilken det fanns ett sammanhang mellan kapitalistisk företagaranda och en viss religiös inriktning. Hos många sådana Göteborgsföretagare fanns ofta en religiös-social grundinställning, som tog sig uttryck i patriarkalisk omvårdnad och i gåvor till samhälleliga ändamål. Denna företeelse kan följas tillbaka i 1700-talets Göteborg, där den herrnhutiska⁵ väckelsen vann många anhängare bland stadens köpmän.”⁶

Sålunda kan denna något förenklade forskningsöversikt ge vid handen att tre tydliga inriktningar råder. Christensen pekar på kontrasten mellan kulturella ansträngningar och brister i det sociala perspektivet, Jordansson menar å sin sida att internationella influenser skapat grogrund för en mer socialt inriktad donationsverksamhet. Slutligen menar Attman att religiösa drivkrafter i form av en patriarkal strävan lett fram till kulturella och sociala donationer.

---

⁵ Väckelserörelse med rötter i 1700-talet men idag en evangelisk frikyrka, NE band 8, s. 69-70.

⁶ *Göteborg, Svenska Turistföreningens årsbok 1978*, s. 80.

1.8.2 Militär linje

En slutsats som kan dras utifrån tillgängligt forskningsmaterial är just avsaknaden av det samma – i alla fall om eftersökningar görs i nutiden. Det är främst i äldre verk, framförallt ur tidskriften Göteborgs försvar, som artiklar och essäer snuddar vid undersökningens frågeställningar. Några entydiga resultat med rörande mekanismerna bakom insamlingar och donationer till Göteborgs fasta kustförsvar generellt och Götiska batteriet specifikt står inte att finna.

1.8.2.1 Måns Mannerfelt – ett försvarsperspektiv

Tidskriften Göteborgs försvar är till viss del en källa till kunskap, inte bara rörande den aktuella frågeställningen, utan även intressant då den avspeglar dåtidens samhällskultur. Tidskriftens olika författare beskriver inte enkom frekvent vikten av att försvara Göteborg och västkusten utan även hur detta bör ordnas. Måns Mannerfelt skriver till exempel att:

”Oron från göteborgs- och västkusthåll om vår säkerhet rent lokalt sett, parad med allmän miss-tröstan samt farokänsla för de idylliska, överkliga försvarförhållandena västeröver i Sverige, föddes i förening med delvis ändrade politiska förhållanden i Europa samt med ett nyvaknat försvarsintresse för drygt 60 år sedan en äntlig mera modern tanke på Göteborgs försvar. Stadens samt dess närliggande orters lägen måste anses farofyllda vid ofred. Kustförsvaret och flottan måste tagas i kraftiga anspråk vid ordnandet av Göteborgs moderna försvar. Göteborg är rikets främsta hamn, dess utförsels- samt införselsdepå framför andra (ett förhållande, vilket vi minsann icke är de enda som känner). Rikets försvarsmakter måste därför sörja för Göteborgs försvar. Men förvisso icke ensamma. Staden samt dess innevånare måste därtill själva, aktivt – personligt samt ekonomiskt – deltaga i dess försvar.”⁷

Tidskriften Göteborgs försvar framstår som en av de få källor till kunskap som finns om hur det var ställt med donationsvilligheten till krigsmakten. Det bör påpekas att tidskriftens syfte var att öka intresset för stadens försvar vilket kan utläsas i följande artikel:

”Göteborgs försvarsvänliga innebyggare bidrogo härtill till icke ringa del. Så erhöill Kronan större delen av marken som gåva, varjämte ett av verken blev uppfört med skänkta medel.”⁸

Det finns anledning att återkomma till detta citat senare i undersökningen då roten till en av undersökningens huvudupptäckter finns däruti.

---

⁷ Göteborgs försvar 1954, s. 33.

⁸ Göteborgs försvar, Älvsborgs fästning 1924, s. 21.

2 UNDERSÖKNING

Undersökningen har även fortsättningsvis tecknats enligt principen om den civila och den militära huvudlinjen.

2.1 Civilpolitiska linjer

Runt förra sekelskiftet var Sverige fortfarande ett klassamhälle. Visserligen hade demokratiska, ekonomiska och politiska processer startat, men det skulle ta tid innan effekterna av dessa kunde ses. I Sverige såväl som i omvärlden växte sig nationalistiska tankar starka. De koloniala anspråken bland Europas länder stärktes och stora delar av jordens yta delades som en följd av detta upp. Det är naturligt att betrakta detta som en maktkamp och så småningom som upptakten till det första världskriget.

Frågan om allmän rösträtt samt frågan om landets försvar kom att bli heta politiska tvistefrågor. Krigsmakten finansierades i princip av bönderna, dels genom indelningssystemet och dels genom grundbeskattning. Under 1870-talet höjdes krav från Lantmannapartiet att alla landets innevånare skulle vara med och betala för landets försvar och dess modernisering⁹.

Flera politiska, ekonomiska och sociala processer hade inletts under mitten och slutet av 1800-talet. Frågorna om allmän rösträtt, arbetarrörelsen, kvinnorörelsen, välfärdsfrågan med flera hade börjat omdana det svenska samhället.

2.2 Militärpolitiska linjer

Efter Napoleonkrigens slut hade Sverige försvunnit från den internationella storpolitiken. Finland och Åland hade under 1808-09 års krig förlorats till Ryssland och Danmark hade hamnat bland förlorarna i Napoleonkrigen. Norge befann sig i union med Sverige – ett resultat av Kielfreden 1814. Landets östra kust gränsade numera direkt till Ryssland medan landets västra kust inte längre riskerade att utsättas för attacker från den dansk-norska unionen.

Artonhundratalet bjöd på svängningar i det utrikespolitiska läget. Vid Napoleonkrigens slut 1815 hade Sverige, genom sitt förbund med England, mer eller mindre sjöherravälde runt landets gränser, även om det ryska hotet kvarstod vid östersjökusten. När de båda västmakterna Frankrike och England ingick ett samgående med Ryssland under 1820-talet, kunde Sverige åtnjuta en relativt lugn och stillsam tillvaro då krigsmakten nedrustade.

På 1850-talet upplöstes alliansen mellan England, Frankrike och Ryssland i samband med Krimkriget. Detta fick efterverkningar för Sveriges del då västmakternas flottor började ope-

---

⁹ Hedenborg & Kvarnström 2007, s. 191.

rera i östersjöområdet. Det internationella politiska läget pekade mot att Sverige tvingades inrikta sig på neutralitet och alliansfrihet, vilket i och för sig redan uttalats då de skandinaviska länderna förklarade sig neutrala under Krimkriget 1853.

2.3 Kulturanalys

När bakgrunden har sammanfattats är det dags att gå vidare med själva analysen av det svenska samhället under mitten och slutet av 1800-talet. Denna process skedde i två steg. Först riktas ansträngningarna mot att identifiera vilka de grundläggande undersökningsspecifika dragen i detta samhälle var. Det vill säga till exempel ideal, normer eller traditioner. Med hjälp av *kulturanalys* presenteras därpå hur dessa grundläggande drag *manifesteras* i form av händelser och skeenden. Ett sådant tillvägagångssätt blir en slags intellektuell återkoppling där orsak och verkan används som kontrollverktyg för att säkerställa, så långt det nu är möjligt, homologiseringens resultat.

Den djupa känsla av oro och maktlöshet som kan antas ha funnits i landet under mitten och senare delen av 1800-talet analyserades huvudsakligen med hjälp av homologisering. Följande manifestationer blev då intressanta; (1) nationalismen, (2) folkrörelserna, (3) demokrati-rörelsen (4) allmän värnplikt, (5) den frivilliga försvarsrörelsen samt (6) viljan att donera medel.

2.3.1 Nationalismen

Den franska revolutionen hade förändrat Europas kartor på många sätt – geografiskt såväl som politiskt. Revolutionära ideal som frihet och jämlikhet hade skapat förutsättningar för nationalismen och över hela Europa spreds en våg av nationalromantik.

En avgörande händelse för Sveriges del var förlusten av Finland och Åland efter 1808-09 års krig. Landets tid som internationell militärpolitisk maktfaktor var över. Att förklara denna traumatiska förlust blev viktigt – det måste finnas en påtaglig orsak. En period av självrannsakan och eftertänksamhet ledde fram till tanken om att landet och dess befolkning hade förlorat sin själ, sin nationalkänsla.

Nationalismen analyserades med hjälp av homologisering. Landet befann sig i ett slags stormaktspolitiskt bakrus där det kan antas att osäkerhet, oro och en känsla av maktlöshet rådde. De här känslorna manifesterades i nationalistiska strömningar. Genom en återgång till det som uppfattades som det svenska skulle landet kunna hämta sig efter sitt trauma. Begrepp som svenska språket, lands- och hembygden, jordbruket och det enkla men goda livet vann mark. Den svenska stormaktstiden idealiseras och hjältedyrkan, nostalgi och hyllande av forn-

tida ideal var tydliga. Carl Larsson och Anders Zorn manifesterade nationalismen i målningar med landsbyggdsmotiv. Några tydliga exempel på hjältemyter var historien om Engelbrekt, Gustav Vasa och Karl XII. Hjeltehistorierna var kanhända inte direkt påhittade eller felaktiga utan snarare mer eller mindre friserade och anpassade för sitt syfte. Skrifter av författare som Selma Lagerlöf, Verner von Heidenstam, Erik Axel Karlfeldt och Erik Gustav Geijer var andra exempel på nationalistiska kulturmanifesteringar.

Ytterligare en manifestering var försöket att skapa ett miniatyrsverige. Olika landskap fick på Skansen i Stockholm, grundat av Artur Hazelius, representera landet som helhet. En utställning där kultur, hembygd, litteratur, hantverk, djur- och växtliv presenterades på ett populärvetenskapligt sätt. Städernas medborgare skulle inte få glömma sina rötter¹⁰.

Nationalismen som företeelse var inte unik för Sverige. I stort sett alla länder i Europa sveptes med av nationalistiska strömningar. Diskussionen rörande nationalism är komplex och starkt kopplad till varje lands förutsättningar och begränsningar. Det ligger utanför den här undersökningens avgränsningar och mål att jämföra Sverige med övriga europeiska länders respektive nationella strömningar.

2.3.2 *Unionen med Norge*

Den svensk-norska unionen är intressant ur ett kulturanalytiskt perspektiv. Som ett resultat av Kjölfreden 1814 avträdde Danmark delar av Norge till Sverige. Den dansk-norska unionen upplöstes och den svensk-norska bildades. Från svensk sida sökte man medvetet stärka banden mellan de två länderna, medan Norge stävade efter självständighet. Tanken om att ett enat Sverige-Norge skulle realiseras blev med tiden alltmer avlägsen.

En nationalistisk ambition dolde sig bakom unionens fortbevarande krafter. Efter det nationella traumat som följde efter det finländska kriget behövde Sverige få visa styrka, mod och kraft. Unionen med Norge skulle försvaras och den svenska nationalkänslan stärkas, både in- och utrikes. En *dubbelmanifestering* ses efter homologisering ty den svenska nationalismen utvecklas *en gång till* och övergår i doktrinen om unionens absoluta vidmakthållande.

2.3.3 *Folkrörelserna*

I Sverige uppstod under 1800-talet *folkrörelserna*, en ny företeelse då landets medborgare kände otålighet och missnöje i samband med olika politiska beslut. Detta kom att leda till utomparlamentariska aktioner vilket kanhända förknippas med våld och konflikter. Begreppet

---

¹⁰ Hedenborg & Kvarnström 2007, s. 236-238.

skall dock inte förstås på det viset. Kännetecknande för folkrörelserna var att de var demokratiskt organiserade, ideella och syftande till någon typ av samhällsförändring.

Hur begreppet folkrörelse skall tolkas är därför en central fråga. Förslagsvis kan folkrörelse definieras som en politisk rörelse vilken engagerat stora delar av landets befolkning. En folkrörelse skulle kunna beskrivas som ett mindre, spontant och politiskt uppror mot överheten. Om begreppet folkrörelse inte skall tolkas som småfolk kontra herrskap utan som medborgare kontra stat ändrar begreppet karaktär. De större svenska folkrörelserna – frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen, kvinnorörelsen och arbetarrörelsen – skulle i så fall vara resultatet av religiösa, sociala, politiska och ekonomiska folkliga ansträngningar samt ett uttryck för missnöje.

Om perspektivering nyttjas för att definiera begreppet folkrörelse, är dessa under mitten och senare delen av 1800-talet snarare ett folkets svar på statsmakternas politiska inaktivitet och/eller oförmåga. Dagens folkrörelser har en annorlunda betydelse då de mer är ett komplement till det demokratiska samhället.

Avslutningsvis kan homologisering nyttjas för att undersöka hur folkrörelserna tillkommit. Undersökningens hypotes är att landet befann sig i en svår situation vilken kännetecknades av en nationell osäkerhet. Inaktivitet och passivitet från landets beslutsfattande organ föll inte i god jord hos medborgarna. Landets befolkning tog saken i egna händer och sökte skapa förändring med hjälp av utomparlamentariska åtgärder. Ur ett sådant perspektiv är folkrörelserna en kulturanalytisk manifestering av den känslomässiga osäkerhet som rådde i landet.

2.3.4 Sveriges krigsmakt

Svenska krigsmakten var under 1800-talet eftersatt. Undermålig utrustning och utbildning samt ett förlegat personal- och ledningssystem kännetecknade organisationen. Den svenska armén ägnade sig åt att bygga den svenska järnvägens stambanenät samt med att gräva Göta kanal. Under slutet av 1800-talet hade riksdagen diskuterat frågan om hur krigsmakten skulle organiseras och hur dess personal skulle tillföras. År 1901 infördes allmän värnplikt och indelningsverket kom att avskaffas successivt. Under en period från 1800-talets slut och en bit in på 1900-talet fanns inte mindre än tre system i drift samtidigt; (1) indelta soldater (2) beväringar och (3) värvade soldater samt värvade underbefäl. Dessa tre kategorier utgjorde i tillägg till högre befäl krigsmaktens personalkår¹¹.

---

¹¹ Begreppet beväring tarvar en förklaring: innan allmän värnplikt infördes 1901 skapades en begränsad värnplikt för att koma till rätta med indelningsverkets otillräcklighet att tillföra krigsmakten personal.

För att ge en fingervisning om krigsmaktens omfattning ges följande ungefärliga siffror. Runt år 1880 uppgick de indelta soldaternas antal till 23 000, beväringarna till 100 000 och de värvade soldaterna till 7 000. Vidare var krigsmakten uppdelad på en armé och en flotta¹².

Under mitten och slutet av 1800-talet genomgick krigsmakten omfattande förbättringsprocesser. En kulturanalys av krigsmakten som begrepp är av intresse. Genom homologisering kan det antas att denna krigsmakt, materiellt såväl som numerärt och doktrinmässigt, hade tvingats tänka om. Detta kan ses som en nödvändig strategisk/taktisk förändring men även som en manifestering av upplevelserna efter de katastrofala insatserna under Finlandskriget.

2.3.5 Krigsmakten som begrepp

Nyttjandet av perspektivering av begreppet krigsmakt ger primärt vid handen att detta kan definieras och analyseras utifrån andra positioner än vår samtid¹³. Att *jämföra* blir här ett effektivt hjälpmedel. Redan i begreppen krigsmakt kontra försvarsmakt kan en begreppsförändring spåras. Försvaret av idag genomgår för närvarande en omfattande förändringsprocess. Värnpliktsförsvaret orienterat kring doktrinen om ett invasionsförsvar har fått ge vika för ett yrkesförsvar med inriktning på insatser såväl inrikes som utrikes.

Sveriges försvar inkluderar i dag begrepp och nyckelord som *försvarsmakt, insats, mobilitet, teknik, samverkan, yrkesmilitär, internationella åtaganden, jämlikhet, utbildning* och *ansvar*. Försvaret under den senare delen av artonhundratalet kännetecknas däremot av begrepp som; *fosterland, indelningssystem, knektar, värnplikt, krigsmakt, försvarsdebatt* och *rösträtt*. Det bör noteras att det vid den här tiden förekom inte mindre än tre system samtidigt i landet: värnpliktiga, indelta samt värvade soldater och befäl.

2.3.6 Centralförsvaret

Sveriges politiska, geografiska och strategiska läge kom att förändras i grunden efter kriget 1808-09. Landets långa östra kust från Bottenviken till södra Östersjön blev mer utsatt än tidigare. Att hejda en fientlig landstigning längs denna kust bedömdes inte som genomförbart. Fördröjningsstrid avsåg i stället att sinka fienden medan landets huvudstyrkor skulle samlas inne i landet och där hejda och slå fienden. En sådan strategi krävde ett centralförsvar och en ny försvarsplan upprättades således 1819. Två operationsfästningar, en norr och en söder om Vättern samt en depåfästning planerades; av dessa färdigställdes bara fästningen Karlsborg på

---

¹² Sörensen, Thomas 1997, s. 25.

¹³ Försvar, försvarsmakt, krigsmakt och kronan är några begrepp som används växelvis. Begreppen i sig skapar olika tolkningsmöjligheter. Man kan betänka glidningen över tid mellan försvar-krig i ordstammen.

Vanäs udde vid Vätterns västra sida. Karlsborgs fästning planerades även vara säte för kungahuset, regeringen, riksbanken och riksdagen vid ofred.

Under 1880- och 1890-talen svängde tankegångarna över till att bygga ett gräns- eller periferiförsvaret. Fienden skulle hejdas vid landets gränser. I takt med att det nya försvaret infördes ökade flottans betydelse och i samband med detta även behovet av att skydda flottans baser samt viktiga hamnstäder. Älvsborgs fästning ingick som en del i ett sådant rikstäckande inloppsförsvaret med liknande befästningar i Karlskrona, Stockholm, Fårösund och Södertälje¹⁴.

Det fanns en adekvat militär- och säkerhetspolitisk doktrin bakom tanken om ett centraliserat försvaret. Landets östgräns hade på kort tid flyttats från finska Karelen till Stockholms ytterskärgård. Dessutom var resten av landets ostkust svår att försvara med tanke på dess vidsträckthet. Landet befann sig i ett läge som kännetecknades av oro, osäkerhet, utsatthet och maktlöshet. En homologisering pekar därmed på driften att dra sig tillbaka, att slicka sina sår, att sluta sig inåt och samla kraft och energi från en central och trygg plats mitt i landet.

2.3.7 Allmän värnplikt

Försvarsfrågan, rösträtten och den allt mer komplicerade relationen till Norge i unionsfrågan var tre större komponenter i den in- och utrikespolitiska situationen i Sverige under senare delen av 1800-talet. Värnpliktsfrågan blev under 1890-talet också den en politiskt laddad fråga. Kopplingen mellan värnplikt och rösträtt var tydlig. Om värnplikten skulle införas så skulle även rösträtt införas. Efter homologisering kan kravet på allmän värnplikt även det vara en manifestering av befolkningens maktlöshet och känsla av att inte kunna påverka försvarspolitikens riktning. Att försvara sitt land och sin familj var starka drivkrafter.

Två drivkrafter fanns bakom diskussionerna om allmän värnplikt. Å ena sidan behövde landets krigsmakt moderniseras, främst för att uppnå kvantitativa och kvalitativa förbättringar; å andra sidan fanns medborgarnas krav på att få delta politiskt och därmed kunna påverka landets krigsmakt. Landets innevånare motsatte sig en polarisering mellan dem och landets militär. Här samverkade således medborgarnas och statsmaktens intressen, fast av olika orsaker.

2.3.8 Demokratirörelsen

Ett annat centralt begrepp är demokrati. Nyttjas återigen perspektivering blir det för nutiden självklara begreppet demokrati diffust – dess mening och innebörd förändras också. Under slutet av 1800-talet var landet inte en demokrati. Vid mitten av 1890-talet hade endast 6 % av

---

¹⁴ *Kustposten nr 4 2006.*

befolkningen rösträtt, i princip bara män med en viss inkomst och som hade erlagt sina kommunala avgifter¹⁵. Själva demokratiprocessen kan kopplas till värnpliktsbegreppet. Det fanns, trots en omfattande försvarsdebatt dock små möjligheter för medborgarna att politiskt påverka landets försvarspolitik.

Det vore förmätet att driva tesen om att kopplingen *demokrati-värnplikt* skulle var den enda drivkraften bakom kraven på att landet skulle utveckla demokratiska fri- och rättigheter. Jag vill dock mena att kravet på demokratiska förändringar också manifesterades i kravet på allmän värnplikt. Om *demokratirörelsen* skall analyseras med hjälp av homologisering blir saken invecklad. Det är svårt att belägga befolkningens längtan efter och rättmätiga krav på att få påverka landets politik och utveckling som *enbart* uttryck för oro och ängslan kring landets välbefinnande i kristider. Delvis kan det förvisso vara på detta sätt men det förfaller vara mer rätt att påstå att kravet på rösträtt följer i kölvattnet på en demokratisk rörelse – för att inte säga är både drivkraft och mål i densamma.

2.3.9 Den frivilliga försvarsrörelsen

Genom perspektivering på den frivilliga försvarsrörelsen av idag och den under mitten och slutet av 1800-talet syns det att begreppet ändrat mening. Det frivilliga försvaret av idag har, efter det att den allmänna värnplikten avskaffades 2009, fått ökad betydelse för att bibehålla kopplingen mellan civila medborgare och landets militär. Frivilligförsvaret är att betrakta som ett komplement till den ordinarie försvarsmakten. Dåtidens frivilligförsvaret bottnade i en annan verklighet. Jämsides med statens ökade utgifter infann sig allt mer ökande krav på budgeteringar och prioriteringar. Privata initiativ kom att öka i takt med att medborgarna i landet inte tyckte att staten gjorde rätt prioriteringar. Insatser på sociala och kulturella områden dominerade, men privata sådana blev allt mer inriktade på att bygga upp, påverka utformandet av samt upprätthålla landets krigsmakt.

Under mitten och slutet av 1800-talet förverkligades tanken om ett frivilligförsvaret då den så kallade *skarpskytterörelsen* kom till. De frivilliga krafterna organiserades, utrustades och tränades med hjälp av privata initiativ. Över tid organiserades skarpskytterörelsen allt mer och dess existens ifrågasattes av den reguljära militären då skepsisen mot att beväpna massorna var stor. Med tiden integrerades dock frivilligförsvaret allt mer i den ordinarie krigsmakten.

---

¹⁵ Ericsson, Lars 1999, s. 100.

Denna tanke om ett mer omfattande frivilligt försvar kan även ses i *Landstormen* och *Landstormsrörelsen* vilken kom att organiseras under slutet av 1800-talet¹⁶.

Begreppet försvar hade vid tiden för Götiska batteriets tillkomst drag av en omfattande försvarsdebatt där medborgarna över tid uttryckte missnöje med landets försvarspolitik. Landets medborgare verkar ha hyst en större oro för säkerhetspolitiska såväl som för militära hot än vad landets styrande gjorde. Lars Ericsson uttrycker denna tanke som följer:

”Men när försvarsfrågan inte utvecklades på riksdagen, togs initiativ på annat håll. Stockholms två arbetarföreningar grundade en skyttekår i huvudstaden, samtidigt som andra skytteföreningar såg dagens ljus ut i landet.”¹⁷

Krigsmakten vid den här tiden kan också bli föremål för homologisering. Medborgarnas åsikt och känsla av att landets säkerhet inte kunde garanteras manifesterades i till exempel skarpskytterörelsens tillkomst. En närmare analys ger vid handen att det var kända kulturella krafter som låg bakom denna rörelsens födelse. Viktor Rydberg och S A Hedlund är ett par exempel på kulturpersoner vilka ansåg att landets försvar var undermåligt.

De frivilliga försvarsrörelserna var även de folkrörelser på sätt och vis. Som tidigare nämnt gav homologisering vid handen att folkrörelserna var en manifestering av medborgarnas missnöje med och oro för hur de beslutande politiska organen agerade. De frivilliga försvarsrörelserna blev ett annat exempel på en sådan manifestering. Att försvara sig själv, sin familj och sin nation är ju något som görs med vapen i hand.

2.3.10 Donationer och insamlingar till krigsmakten

I kombination med (eller möjligen som ett resultat av) folkrörelserna ställdes det svenska samhället inför nya sociala, ekonomiska och politiska frågeställningar. Statens primära funktion hade tidigare varit att sörja för ett adekvat yttre försvar. Det är inte orimligt att påstå att detta tidigare varit statens i princip enda ansvarstagande gentemot landets medborgare. Samhällets utgifter för infrastruktur, utbildning och sociala frågor tillkom och skulle finansieras med skatteinkomster. Många av dessa utgifter hade tidigare omhändertagits av privata initiativ. Insamlingar, donationer och välgörenhet är exempel på sådana initiativ. Detta förhållande hade sitt ursprung i det faktum att skatteuttaget var förhållandevis lågt och att mer be- medlade medborgare förväntades skänka medel till samhällets gagn.

---

¹⁶ Riksdagen tog 1885 beslut om att organisera de äldsta åldersklasserna i beväringen (dåtidens värnpliktiga) som landstormsförband till hembygdens försvar. Landstormsrörelsen startade 1903 och syftade till att få fram befäl.

¹⁷ Ericsson, Lars 1999, s. 89.

2.3.11 Göteborg 1850-1900

Under perioden från 1800-talets mitt till dess senare del stod Västeuropa inför en tid präglad av ekonomisk tillväxt. Industrialiseringen i framförallt Storbritannien skapade efterfrågan på svenska produkter och råvaror som järn, trävaror och spannmål. Utskeppningen av dessa varor skedde i princip uteslutande från Göteborg. Returtrafiken inkluderade bomull, stenkol, gjuteritackjärn samt maskiner och redskap. Det var naturligt att denna omfattande import- och exportverksamhet även gynnade sjöfartsnäringen i Göteborg. Signifikant för den senare delen av 1800-talet är dels övergången från segelfartyg till ångdrivna fartyg konstruerade av stål, dels järnvägstrafiken som starkt gynnade och gynnades av handeln via Göteborg. Västra stambanan och Bergsslagsbanan säkrade transporter till och från Göteborgs hamn.

2.3.12 Militärt eftersatt västkust

Försvaret av landets västra kust hade låg prioritet. Detta hade sin grund i att fientligheterna med Danmark (som lierat sig med Frankrike under det andra Napoleonkriget) hade upphört efter freden i Kiel 1814. Fredstraktaten från 1814 innebar likaså att den svensk-norska unionen bildades. Det historiskt utsatta läget för Göta älvs mynning och själva Göteborg fanns dock i befolkningens minne. Vasatidens Älvsborg, fästningsstaden Göteborg, de två skansarna Kronan och Västgöta Lejon samt Nya Älvsborgs fästning hade alla utgjort ett försvar mot angrepp huvudsakligen väster och söderifrån. Vid 1880-talets mitt hade dessa försvarsanläggningar tjänat ut. 1883 avvecklades Karlstens fästning som militär installation. År 1855 hade Nya Varvet reducerats till en depå under Stockholms örlogsstation och flottans anläggningar i Göteborg avvecklades som helhet år 1870¹⁸. När Nya Älvsborgs fästning avvecklades 1868 saknades fast försvar vid Göta älvs mynning.

Mot slutet av 1800-talet förändrades dock det utrikespolitiska läget. Relationen med Norge kärvade och försvaret av västkusten prioriterades åter. Unionsproblemen mellan Sverige och Norge eskalerade mot slutet av 1800-talet och 1895 hotade Sverige med en militär konflikt för att hålla Norge kvar i unionen. Göteborg blev åter igen en örlogsbas vilket tarvade ett adekvat fast försvar enligt den tidens militära doktrin.

Redan år 1879 hade Göteborgs prekära läge uppmärksammas i en politisk kommitté ämnad att utreda befästningsfrågor i landet. Såsom varande en viktig import- och exporthamn behövde Göteborg utrustas med försvarsanläggningar till skydd för fientliga flotteskadrar. En statsverksproposition utmynnade år 1896 i att utbyggnad, nybyggnation och komplettering av be-

---

¹⁸ *Göteborgs försvar* 1950, s. 49.

fästningarna vid Vaxholm, Karlskrona och Fårösund skulle sjösättas. Göteborg blev dock helt utan anslag och lämnades i det närmaste oförsvarat¹⁹.

Det är inte svårt att sätta sig in i den känsla av maktlöshet som göteborgarna och övriga invånare i regionen kan ha känt. 1897 års befästningskommitté föreslog dock efter det att riksdagen begärt fullständig utredning av frågan om rikets fasta försvar att:

”Redan för upprätthållande av vår neutralitet var därför Göteborgs befästande av betydelse. Härtill kom flottans behov av en skyddad replipunkt i väster. Kommittén uppgjorde ett förenklat befästningsförslag, som upptog ett fort å Västerberget med två 24 cm kanoner i självsänkande lavettage, tre 15 cm kanoner med sköldar, minspärning m m, men uteslöt norra älvmyningens försvar.”²⁰

Göteborg och dess invånare skulle också de få ett fast försvar till slut, även om det var ett nedbantat förslag som godkändes i riksdagen.

2.3.13 Frivilliga försvarskrafter i Göteborg

Under senare delen av 1800-talet såg flera försvarsföreningar dagen i Sverige. Redan år 1860 bildades *Frivilliga skytterörelsen*. År 1890 skapades *Allmänna försvarsföreningen* i Stockholm och år 1892 hade *Föreningen för främjande av Norrlands fasta försvar* likaså konstituerats. Läget såg däremot annorlunda ut i Göteborg där det beslutades om ett stöd till den del av försvaret som benämndes Landstormen. Denna hade tillkommit i 1885 års härordning med syftet att försvara deltagarnas närliggande inskrivningsområde²¹. Med tiden skulle Landstormen komma att få bättre resurser, utbildning samt tillföras befäl. Bättre materiel och utrustning skulle också det komma att höja kvaliteten på organisationen. Under den senare delen av 1800-talet var dock läget inte så. Först år 1913 skulle *Föreningen för Göteborgs försvar* komma att bildas. Det kan noteras att föreningens syfte var att stärka Göteborgs försvar samt att anskaffa medel till övningar och materiel. Inköp av markområden för befästningar var ett annat syfte. I *Nordisk familjebok* står att läsa:

”Föreningen för Göteborgs försvar bildades 13 dec. 1913 och har till uppgift att samla svenska män och kvinnor till arbete för stärkande af Göteborgs försvar och särskildt att anskaffa medel till öfningar och materiel för Göteborgs landstorm. Föreningen har gjort mycket för landstormen och för stadens skytteförening, inköpt mark för uppförande af befästningar m. m.”²²

---

¹⁹ Cyrus 1952, s. 16.

²⁰ Cyrus 1952, s. 20.

²¹ Med Landstorm avsågs de äldre årsklasserna av värnpliktsarmén.

²² *Nordisk familjebok 1924*, s.1155-1156.

Det faller sig naturligt att ställa sig frågan varför medborgarna runt om i landet, och i det här fallet speciellt de i Göteborg och på västkusten, kände sig nödgade att erbjuda frivilliga krafter och resurser till förfogande för krigsmakten. Genom homologisering kan viss klarhet uppnås. Insamlingar och donationer till inköp av mark för anläggning av befästningar är av intresse, då fasta adekvata befästningsanläggningar i stort sett saknades vid den här tiden i Göteborg. Genomgående orsak för tillkomsten av försvarsföreningar är till stor del medborgarnas missnöje, oro och uppfattning att krigsmaktens chefer fattat fel beslut och visat undermålig handlingskraft.

Förvisso saknades måhända en reell hotbild mot västra Sverige vid förra sekelskiftet vilket inte riktigt var fallet vid landets östra kuststräcka. Föreningen för Göteborgs försvar tillkom relativt sent (1913) vilket är anmärkningsvärt då den i homologiseringens tecken torde ha uppstått samtidigt med andra liknande föreningar runt om i landet på 1890-talet.

2.3.14 Donationer och insamlingar

Handelshusen i Göteborg gynnades av import- och exportverksamheten. Över tid skapades ett betydande kapitalöverskott hos denna del av samhället. Många av dessa bemedlade göteborgare hade också ett socialt/kulturellt förhållningssätt till sin stad. Detta kan i det närmaste uttryckas som ett samhällsintresse vilket tog sig uttryck i donationer till allmänna, sociala, kulturella och kyrkliga ändamål. Många av Göteborgs museer, skolor, bibliotek och sjukhus tillkom på grund av göteborgsköpmännens donationer²³.

Baksidan av myntet rör diskussioner kring den maktkoncentration som skapades kring de göteborgska handelshusen och den politiska och ekonomiska inverkan detta hade. Artonhundralets Göteborg kan beskrivas som ett polariserat samhälle i vilket makt, rikedom och inflytande koncentrerades till ett fåtal och ett samhälle där sociala problem, fattigdom och trångboddhet utgjorde livssituationen för flertalet invånare. Generösa donationer till kulturella byggnationer och evenemang mättade inte hungriga magar i arbetarkvarteren eller tystade kraven på rösträtt och diskussioner om arbetarnas rättigheter. Däremot gav donationer till sociala och kyrkliga ändamål större social verkan.

2.3.15 Göticismen

För att sätta *Götiska förbundet* i sitt historiska perspektiv är det av intresse att studera dess tillkomst. Sverige drabbades av ett nationellt trauma efter 1808-09 års krig och i kölvattnet på

---

²³ Donationssystemet hade länge varit ett komplement till skatteuttaget. Ett lågt skattetryck motiverades med att de välbärgade på så sätt gavs större möjligheter att skänka medel till allmänna ändamål.

detta uppstod nationalistiska tankar. Under 1800-talets början uppstod en kraftig kulturell inverkan från tankar och idéer kring göternas kultur och ursprung. Avsikten var inte bara att påvisa positiva ideal och traditioner i en svunnen tid utan även söka återuppväcka dessa. Gemensamma beröringspunkter mellan de nordiska länderna lyftes fram där de fornnordiska hjältemyterna fick en framträdande plats. Förgrundsfigurer inom göticismen var Erik Gustaf Geijer och Esaias Tegnér²⁴.

Göticismen kan ses som en del av den svenska nationalismen under 1800-talet även om rörelsen funnits långt tidigare. Göticismen liknar mer ett medel än ett mål ur ett nationalistiskt perspektiv. Intresset för landets historia och befolkningens ursprung som sådant skulle däremot kunna var en manifestering av en underliggande nationell oro.

2.3.16 Det litterära Götiska förbundet

I göticismens kölvatten uppstod flera organisationer och sammanslutningar. En relativt känd sammanslutning av litterärkulturell karaktär var Götiska förbundet bildat 1811 och där E G Geijer var en av grundarna. Denna organisation upphörde med sin verksamhet redan år 1833. Götiska förbundet utgjorde ett i det närmaste språkrör för den nationalism som utvecklades i landet. Däremot kan Götiska förbundet som sådant prövas med homologisering för att se om denna organisation var ett uttryck för stämningen bland landets befolkning. Kulturella myter, positiva forntida ideal, litterära verk och den fysiska fostringen av landets befolkning syftade alla till att återskapa den nationella tryggheten efter 1808-09 års trauma.

2.3.17 Ordenssällskapet Götiska förbundet

Ungefär samtidigt som Götiska förbundet uppstod såg ett annat förbund med samma namn dagens ljus. Detta Götiska förbund instiftades 1815 och var efter 1817 per definition ett ordenssällskap – vilket det är än idag²⁵. De fosterländska tankegångarna går igen även i denna organisation. I förordet till Götiska förbundets jubileumsskrift 1915 står att läsa:

”Med öppen blick för tidens företeelser hade de [grundarna av förbundet] tagit djupt intryck af dess flärd, sedliga förfall och bristande fosterlandssinne. Under inflytande af de senare årtiondenas händelser har denna känsla djupt gripit många af tidens ädlare andar. Sådana företeelser som Anjalaförbundet, Sveaborgs fall och utgången af finska kriget, det napoleonska herraväldet och annat,

---

²⁴ Hedenborg & Kvarnström 2007, s. 30.

²⁵ Det är oklart varför det senare förbundet tog samma namn som det redan existerande.

som årskrönikorna förtalde, voro också synnerligen egnade att såra och uppröra redliga och manliga sinnen.”^{26 27}

Förtecknen är delvis desamma för båda förbunden men hos ordenssällskapet Götiska förbundet är välgörenhet framträdande plats där tillkomsten av en folkskola i Trollhättan 1818 är ett exempel. Detta förbund hade en mer försvarsinriktad fosterlandskänsla än det litterära Götiska förbundet. Av intresse för förevarande undersökning är att:

”Förbundet har vidare tagit initiativ till verksamheten för Göteborgs fasta försvar åt sjösidan”²⁸

En relevant fråga är hur ett sådant initiativ kan tänkas ha sett ut och vilken inverkan detta fick på Göteborgs fasta försvar. Götiska förbundets ordförande Reuter höll den 2 oktober 1891 ett längre föredrag om försvarsrörelsen inom de nordiska länderna. Denne hemställde till sina ordensbröder om bildandet av en försvarsförening i Göteborg. F M Colliander, stadens justitieborgmästare vid den här tiden, höll vid ett möte den 1 december samma år en föredragning med avsikten att skapa en speciell fond avsedd för Göteborgs försvar²⁹. Denna händelse är signifikant ty den är central för tillkomsten av inte bara Götiska batteriet utan stora delar av själva Älvsborgs fästning.

2.2.18 Ordenssällskapet Götiska förbundet och Göteborgs försvarsfond

Grundplåten till Göteborgs försvarsfond blev märkligt nog en guldkedja. Ulla Hamilton skänkte denna guldkedja, kanske också symboliskt tänkt som en länk mellan gammal och ny försvarsvilja³⁰. Privatpersoner kunde donera 100 kr och därmed erhålla medlemskap med rätt att rösta i försvarsföreningen. Olika arrangemang, såsom en musikfest vilken hade inbringat 1 800 kr, fyllde på fonden. H. M:t konung Oscar II och dennes gåva på 1 000 kr tillkom också fonden. Trots fondens relativt blygsamma resurser inköptes år 1899 omkring fem hektar mark vid Käringberget samt tillhörande sex hektar utmarksskifte, totalt cirka 12 tunnland³¹.

Ett mått på försvarsfondens skrala kassa märks i ett tal, riktat till den blivande fortifikationsbefälhavaren och överstelöjtnanten Claes Grill 1907, i vilket F M Colliander menade att:

---

²⁶ Anjalaförbundet var en organisation av finländska och svenska officerare vilka var kritiska mot Gustav III och det ryska kriget 1788-1790.

²⁷ *Götiska Förbundet, Förbundsminnen* 1915, förord.

²⁸ *Nordisk familjebok* 1924, s. 180.

²⁹ Fonden kom att heta ”Göteborgs försvarsfond af 1892” men benämns fortsättningsvis Göteborgs försvarsfond.

³⁰ *Götiska förbundet, Förbundsminnen* 1915, s. 115.

³¹ *Götiska förbundet, Förbundsminnen* 1915, s. 82. Tunnland är en äldre ytenhet som motsvarar den åkeryta som besåddes med en tunna utsäde. Motsvarar cirka ett halv hektar, det vill säga cirka 5 000 m², egen kommentar.

”Teckningen blef dock ej så storartad, som man beräknat, och man möttes af flera, som kunnat lemna stora bidrag, med det genmäle, att Göteborgs försvar åligger staten och ej enskilda samhällsmedlemmar.”³²

Vid närmare kontroll så uttrycktes även den omvända åsikten av vissa ledamöter i riksdagens andra kammare där följande frågeställning kom att resas:

”Hvarför skola vi landtmän göra uppoffringar för Göteborgs försvar, då göteborgarne själva ej gjorde något.”³³

Utifrån dessa två uttalanden förefaller det ha funnits en central ovilja att sörja för Göteborgs försvar, gällande vilket företrädare för riksdagen dessutom menade var en lokal fråga för stadens invånare. Något som stöder antagandet om att försvaret av Göteborg inte var prioriterat hos landets centralmakt.

2.3.19 Götiska förbundet och Götiska batteriet

År 1897 hade Göteborgs försvarsfond samlat in cirka 15 000 kr, vilket får anses mycket blygsamt även med den tidens penningvärde. Det var osannolikt att detta skulle kunna påverka landets riksdag att fatta avgörande försvarspolitiska beslut till förmån för Göteborgs försvar. Claes Grill, dåvarande fortifikationsbefälhavare och medlem i Götiska förbundet, ansåg att Västerberget var en bra position för en befästning. Grill insåg också att krigsmakten skulle vara betydligt mer intresserad om markfrågan kunde lyftas ur kostnaderna för befästningen. Därpå startade en process där Grill förhandlade fram fördelaktiga priser på markområden och medverkade till köpeavtal med markägarna. Götiska förbundet avsåg därpå att skänka denna mark till krigsmakten och på så sätt påskynda befästningens tillkomst³⁴.

Göteborgs försvarsfond, som ju efter 5 års insamlingar blott hade 15 000 kr till sitt förfogande, kunde inte påverka riksdagen till ett positivt beslut om Göteborgs fasta försvar. Claes Grill bör ha insett att det faktum att krigsmakten ej ägde aktuell mark även bar på problemets lösning – ty det var markpriset som var nyckeln till framgång. Det är sannolikt att markägarnas ringa vetskap och insikt om krigsmaktens dilemma, samt det faktum att det inte fanns något riksdagsbeslut om att befästa Västerberget, som var orsaken till att Grill lyckades med sina ansträngningar.

---

³² *Götiska förbundet, Förbundsminnen* 1915, s. 83.

³³ *Götiska förbundet, Förbundsminnen* 1915, s. 83.

³⁴ *Götiska förbundet, Förbundsminnen* 1915, s. 81-84.

Det är tänkbart att Göteborgs försvarsfond endast betalade en tjugondel av markarealernas, cirka 18 tunnland, egentliga värde – att jämföra med vad krigsmakten skulle ha fått betala för samma mark *efter* det att byggnation av befästningsanläggningen beslutats. Den något märkliga situationen uppstod därefter att Götiska förbundet behöll köpebrevet i sin hand i avvaktan på att statsmakterna skulle besluta om befästningens tillkomst³⁵.

Av intresse i samband med förvärvandet av mark till fästningsbygget är att kommunalmanen J R Aust avstod ett stort område av sina havsnära ägor i syfte att stärka Göteborgs försvar³⁶. En omfattande donation ställdes även till förfogande efter änkan Maria Blomstrands (född Aust) bortgång. Hennes brorson – J R Aust – övervakade att 13 tunnland mark gränsande till Götiska förbundets tidigare skänkta mark kunde tillföras krigsmakten³⁷.

Således hade Götiska förbundet, Göteborgs försvarsfond och andra donatorer säkerställt att krigsmakten till ringa kostnad kunde överta cirka 44 tunnland mark (cirka 22 hektar). Det är i sig svårt att bedöma huruvida Göteborgs försvarsfond verkligen skapade förutsättningar för tillkomsten av Älvsborgs fästning men det är intressant att studera kopplingen mellan Götiska förbundet, Göteborgs försvarsfond, Claes Grill samt tillkomsten av Älvsborgs fästning. Götiska förbundets jubileumsskrift skriver dock insiktsfullt:

”hvad inverkan på detta beslut, som medförts däraf, att mark för fästningsanläggningen genast kostnadsfritt för kronan funnes att tillgå, vet jag ju ej; men säkert är, att värdet af det bidrag, som Göteborgs försvarsfond af 1892 lemnat till befästningen, blifvit mångdubbelt genom förbundsbrodern Grills omtanke, nit och skicklighet.”³⁸

En kulturanalytisk prövning genom homologisering av händelserna kring Götiska batteriets såväl som hela Älvsborgs fästnings tillkomst är av intresse. Kanhända är de framförhandlade, för säljarna ofördelaktiga, priserna på ovan nämnd mark från deras sida inte ett utslag av undermålig ekonomisk insikt och förhandlingsförmåga. Om dessa markpriser också de är en manifestering av en underliggande nationell och lokal osäkerhet och oro är en adekvat fråga.

Att sälja mark till underpris, medvetet eller omedvetet, ledde sannolikt till att statsmakterna tillskrev Göteborg och Göta Älvs mynning tillräckligt med betydelse för att nya befästningsarbeten skulle påbörjas. Omfattande kostnader för fästningssystemet på Västerberget inkluderande själva Oscar II:s fort samt minspärrar, syft-, tänd- och lysstationer, beväpning, bemanning samt drift och underhåll ombesörjdes av statsmakten. Det är inte orimligt att anta att de

---

³⁵ *Götiska Förbundet, Förbundsminnen* 1915, s. 83.

³⁶ *Seglarbladet* 2009, s. 7.

³⁷ Rudolf 1980, s. 26-27, *GP* 1900 okänt datum samt Baum, s. 42.

³⁸ *Götiska Förbundet, Förbundsminnen* 1915, s. 84.

mycket betungande kostnaderna för markinköp kunde ha fått hela befästningsförslaget att gå i stå. Ur det perspektivet är Götiska förbundets insats för inte bara Götiska batteriets utan för hela Älvsborgs fästnings tillkomst av avgörande betydelse.

3 RESULTAT

Undersökningen vilar på antagandet att det i Sverige under mitten och slutet av 1800-talet rådde en stämning präglad av osäkerhet, oro och ängslan i landet. Denna situation hade sin grund framför allt i att Sverige hade förlorat sin internationella roll och stora delar av sitt territorium. Förlusten av Finland och Åland under 1808-09 års krig samt den osäkra situation som rådde utanför rikets gränser skapade komplexa hotbilder mot riket. Landet genomgick under den här perioden även omfattande politiska, sociala och ekonomiska förändringar.

3.1 Kulturanalys

Med hjälp av kulturanalys har antagandet om att en specifik kultur rådde i landet undersökts. Kulturanalysen vilar på grunden att underliggande strömningar i en kultur kan manifesteras genom varierande uttryck. Förevarande undersökning menar att följande manifestationer var ett resultat av situationen i landet; (1) nationalismen, (2) folkrörelserna, (3) frågan om rösträtten och allmän värnplikt, (4) den frivilliga försvarsrörelsen samt (5) viljan att donera och medverka i insamlingar. Kulturanalysen genomfördes med hjälp av i första hand homologisering och i andra hand perspektivering. De andra två föreslagna metoderna inom kulturanalysen, *kontrastering* och *dramatisering*, har inte nyttjats i förevarande undersökning.

3.1.1 Nationalismen

Förlusten av Finland och Åland efter 1808-09 års krig skapade ett nationellt trauma i Sverige. Landet hade inte bara förlorat en avsevärd del av sitt territorium utan också förlorat sin internationella politiska roll. *Homologisering* av situationen ger vid handen att nationalismen kan ses som en manifestation av den rådande kulturen i landet. Genom en återgång till det som uppfattades som det svenska skulle landet kunna hämta sig efter sitt trauma.

Nationalismen kan, lika lite som arbetarrörelsen, kvinnorörelsen eller demokratirörelsen, *enbart* betraktas som en manifestering av finlandskriget. Nationalismen var ett fenomen i omvärldsskala. Värt att notera är också arbetarrörelsens antimilitaristiska såväl som antinationalistiska inriktning.

3.1.2 Unionen med Norge

Efter freden i Kiel 1814 avträdde Danmark delar av Norge till Sverige. I takt med att landet långsamt återhämtade sig efter 1808-09 års krig blev unionen med Norge allt viktigare. Homologisering kan förklara att viljan att upprätthålla unionen de facto överskuggade politiska, ekonomiska och militära faktorer. Unionen skulle med alla medel vidmakthållas ty det var viktigt för Sverige att få visa mod, styrka och uthållighet i frågan. Denna doktrin höll på att leda till ett krig mellan Sverige och Norge men har nära nog försvunnit ur svensk historieskrivning.

Genom *periodisering* blir det uppenbart att 1809 för Sverige blir en naturlig startpunkt och att 1921 blir en naturlig slutpunkt för denna period. Demokratisering och parlamentarism hade under denna period kommit att segra över andra krafter. Det står inte att finna någon period som vare sig börjar eller slutar med år 1905 i svensk historieskrivning³⁹.

3.1.3 Folkrörelserna

Undersökningen har genom kulturanalys fokuserat på de folkrörelser vilka antas ha uppstått som en manifestering efter det finländska kriget: de frivilliga försvarsrörelserna som skarp-skytterörelsen, kravet på allmän värnplikt och demokratirörelsen till vissa delar. Om fokus vänds mot de övriga större folkrörelserna, det vill säga nykterhetsrörelsen, väckelserörelsen och arbetarrörelsen, är det svårt att härleda deras tillkomst som enbart ett resultat av traumat efter finlandskriget. Dessa folkliga rörelser skall i stället ses som folkets rättmätiga krav på demokratiska fri- och rättigheter. Statsmakterna hade misslyckats med att tillfredsställa landets befolkning på två sätt. Dels hade generella fri- och rättigheter förnekats innevånarna och dels hade landets försvar inte kunnat skydda och försvara innevånarna ur ett militärt perspektiv.

Ytterligare exempel på folkrörelsernas komplexa natur uppdragas då arbetarrörelsen till stora delar kan betraktas som antimilitaristisk samtidigt som reformeringen av landets krigsmakt och införandet av allmän värnplikt var folkliga krav. Kravet på allmän rösträtt var dessutom intimt förknippat med kravet på allmän värnplikt. Skulle man göra värnplikt så skulle man även få rösta. Det är rimligt att påstå att demokratirörelsen drevs av både antimilitaristiska såväl som försvarsvänliga krafter bland landets innevånare.

---

³⁹ 1905 – Unionsupplösningens år 2005, s. 12-13.

3.1.4 Krigsmakten

Efter den katastrofala insatsen under det finländska kriget tvingades landet organisera om Krigsmakten. Detta inkluderade både materiel, personal och doktriner. Förutom uppenbara militära förbättringar och nytänkande, framtvingade av det faktiska läget, ger en homologisering vid handen att det nationella traumat manifesteras just i detta nytänkande.

Det är dock mindre lyckat att tillskriva utvecklingen av landets försvar som enbart en manifestering av folkets oro och missnöje. Det fanns påtagliga behov av upprustning, anpassning och förändring av landets försvar. Sverige tvingades följa omvärldens militära utveckling. Utvecklingen mot massarméer, mobilitet och teknik förändrade under några korta decennier förutsättningarna helt för landets försvar.

Det är viktigt att hålla i minnet att det var i befolkningens önskan om ett förbättrat försvar som sviterna efter finlandskriget manifesterades. Militärerna var människor de också och led säkert av samma känslor och kunde realisera dessa känslor på ett praktiskt sätt. Säkerhetspolitiska, strategiska och militärtekniska argument på högre nivåer dikterades förmodligen av den realpolitiska verkligheten i omvärlden.

3.1.5 Centralförsvaret

Det militärgeografiska läget efter Finlandskriget var inte gynnsamt. Sverige hade förlorat stora delar av sitt territorium. Den östra gränsen mot Ryssland hade hamnat obehagligt nära huvudstaden och i tillägg till detta kunde landets långa gräns mot öster inte försvaras på ett adekvat sätt. Tanken om ett centralt försvar där landets tyngdpunkt flyttades in mot centrum var logisk. En homologisering antyder att landet efter Finlandskriget drog sig tillbaka in mot centrum av sitt territorium och slickade där sina sår. Att sluta sig inåt och att försvara sitt hem djupt inifrån är en naturlig reaktion på fara och orostider.

3.1.6 Allmän värnplikt

Under 1890-talet kom frågan om allmän värnplikt att bli allt viktigare. Sambandet mellan allmän värnplikt och allmän rösträtt blev tydlig. Efter det att allmän värnplikt infördes 1901 blev detta ytterligare ett argument för allmän rösträtt. En av parollerna i den svenska rösträttsrörelsen var just; en man – en röst – ett gevär.

Återigen är det troligt att landets befolkning upplevde att statsmakterna inte kunde skydda landet mot hoten från framförallt Ryssland. Om homologisering prövas på kraven på allmän värnplikt kan följande resultat erhållas; misstro och oro manifesterades i kravet på att få möjlighet att försvara sig själv, sin familj, sin bygd och sitt land mot faror.

3.1.7 Demokratirörelsen

Ett centralt begrepp under hela den period undersökningen avhandlar är kravet på demokratiska fri- och rättigheter. Det mest framträdande av dessa var kravet på allmän rösträtt. Befolkningen kunde lika lite påverka landets försvarspolitik som övriga politiska frågor. En kulturanalys genom homologisering av kravet på allmän rösträtt blir komplicerad.

Det vore inte helt genomtänkt att driva tesen om att befolkningens önskan om att få medverka i en demokratisk process *enbart* skulle bottna i ett underliggande nationellt trauma efter 1808-09 års krig. Frågan om allmän rösträtt och frågan om demokratin som sådan är intimt förknippade med varandra. Båda dessa begrepp är på samma gång mål och medel och bör betraktas som del i en större historisk utveckling av demokratiseringen av landet.

3.1.8 Den frivilliga försvarsrörelsen

Frivilligförsvaret av idag har en annan innebörd än vad det hade under mitten och slutet av 1800-talet. I och med att den allmänna värnplikten sedan 2009 är avskaffad är frivilliga försvarsorganisationer viktiga för att bibehålla kopplingen mellan landets medborgare och dess krigsmakt. Frågan om hur de första frivilliga försvarsrörelserna skall bedömas kan prövas med homologisering. Sverige var ett fattigt land under 1800-talet och dess nya politiska och militära roll tarvade inget kraftfullt försvar – landets befolkning höll förmodligen inte med efter Rysslands härjningar på landets ostkust.

Under mitten och slutet av 1800-talet formaliserades viljan att organisera sig frivilligt genom tillkomsten av skarpskytterörelsen. Det var själva deltagandet och viljan som var avgörande, inte utrustning och utbildning. Inom krigsmakten sågs dessa frivilliga försvarsyttringar med misstänksamhet. Över tid kom de frivilliga försvarsrörelserna dock att få formell status. Genom homologisering är det rimligt att anta att även de frivilliga försvarsrörelserna var ett uttryck för befolkningens oro och underliggande osäkerhet.

3.1.9 Donationer och insamlingar till krigsmakten

Statens primära funktion hade tidigare varit att sörja för landets försvar. Statens kostnader ökade markant i takt med att landet moderniserades och utvecklades under 1800-talet. Utgifter för infrastruktur, utbildning och omsorg samt andra sociala frågor kom att finansieras med skattemedel. Tidigare hade dessa utgifter tagits om hand på frivillig basis, förvisso i kombination med ett lågt skattetryck. I takt med moderniseringen av landet under 1800-talet stod det klart att skattemedlen initialt inte räckte till. Frivilliga krafter blev därför viktiga och avgörande för många samhällsfunktioner.

3.1.10 Göticismen och de båda Götiska förbunden

Under 1800-talets början uppstod ett intresse grundat på idéer om götarnas kultur och ursprung. Landets folksjäl och suveränitet skulle efter finlandskriget återupprättas. Det låg i göticismens mål att fostra en nationalkänsla i landet och en vilja att försvara fosterlandet. Skapandet av kulturella myter, litterära verk, hävdandet av forntida ideal och den fysiska fostringen av landets befolkning syftade alla till att återskapa den nationella tryggheten.

Det litterära Götiska förbundet som skapades 1811 kom att bli ett språkrör för göticismen och nationalismen i landet. Ordenssällskapet Götiska förbundet vilket bildades 1817 hade en snarlik agenda som det litterära. De båda förbunden skiljer sig åt dels genom att ordenssällskapet fortfarande är verksamt och att det litterära gick i graven redan 1833, dels genom ordenssällskapets tydligare fosterlandskänsla samt dess inriktning mot välgörenhet.

Göticismen och de båda Götiska förbunden kan efter homologisering sägas vara manifesteringar av den nationella oron i landet. Enligt tidigare diskussion bör det hållas i minnet att nationalismen inte enbart kan sägas vara kulturanalytisk manifestering efter förlusten av Finland och Åland. Eftersom Göticismen är en nationalistisk yttring så för samma försiktighet gälla även för det begreppet.

3.1.11 Frivilliga försvarskrafter i Göteborg

Genom att använda homologisering kan viss klarhet uppnås med avseende på läget i Göteborg. Insamlingar och donationer till inköp av mark för anläggning av befästningar är av intresse, då fasta adekvata befästningsanläggningar i stort sett saknades vid den här tiden i Göteborg. Genomgående för tillkomsten av försvarsföreningar är till stor del medborgarnas missnöje, oro och uppfattning att krigsmaktens chefer fattat fel beslut och visat undermålig handlingskraft. Landstormsföreningar och andra försvarsföreningar bildades i staden men innevånarna verkar i övrigt ha varit föga intresserade av att donera medel till ett fast försvar.

3.1.12 Götiska förbundet, Göteborgs försvarsfond och Götiska batteriet

Om fokus nu vänds mot den del av Älvsborgs fästning i allmänhet och det mindre flankeringsbatteri som benämns Götiska batteriet i synnerhet, så framkom i undersökningen en del information av intresse.

Bildandet av en försvarsfond i Göteborg och insamlingarna till densamma gav ett relativt mediokert resultat. De insamlade medlen räckte inte till att förstärka Göteborgs fasta försvar på ett adekvat sätt. Orsaken till detta kan förmodligen sökas i göteborgarnas inställning att finansiering och drift av landets försvar skulle skötas av statsmakterna. Å andra sidan tycks

representanter för statsmakten ha menat att detta var en lokal fråga för göteborgarna. Två kulturella idévärldar krockar i och med detta dilemma vilket kan tas som ett tecken på 1800-talet på flera sätt var en brytningstid.

Unionen med Norge kom att försvagas och behovet av ett fast försvar på västkusten kom upp i riksdagen vid ett flertal tillfällen. Ett lokalt initiativ ledde till att riksdagen 1897 fattade beslut om byggnation av Älvsborgs fästning. Claes Grill, fortifikationsbefälhavare och medlem i Götiska förbundet, insåg att problemet var markpriset. Genom förhandlingar om markköp och donationer av mark till Götiska förbundet införskaffade Grill å Götiska förbundets vägnar avsevärda markområden på Väster- och Käringberget. Markpriserna var mycket fördelaktiga. Marken donerades därpå till krigsmakten av Götiska förbundet. Orsaken till dessa transaktioner var sannolikt att om markägarna känt till att krigsmakten ville köpa mark för en fast befästning, så hade priset blivit avsevärt högre.

Genomförs en homologisering på frågan om de låga markpriserna är det tänkbart att säljarna å andra sidan kan ha insett att krigsmakten skulle vara mer intresserad av att bygga och driva ett fast försvar av Göteborg om densamma slapp stora kostnader för markinköp.

Älvsborgs fästning förefaller ha tillkommit på ett fåtal medborgares initiativ och inte via breda folkliga insamlingar. Det skrala kassaresultatet är en indikering på detta. Måns Mannerfelts kommentar från sidan 10 i denna undersökning är värd att återge en gång till:

”Göteborgs försvarsvänliga innebyggare bidrogo härtill till icke ringa del. Så erhöll Kronan större delen av marken som gåva, varjämte ett av verken blev uppfört med skänkta medel.”⁴⁰

Dessa försvarsvänliga innebyggare var alltså ganska få till antalet. Ett scenario som pekar på insikt, hos ett fåtal, om Göteborgs prekära läge samt energi och kreativitet i stora mått.

3.1.13 Götiska batteriet och dess syfte

En bakgrundsbild till Älvsborgs fästning och dess tänkta funktion behöver tecknas. Varje historisk forskningsansats måste kliva ur sin egen tid och sitt eget rum. Kulturanalysen erbjuder en möjlighet till detta då perspektivering kan hjälpa betraktaren att se på historiska processer och händelser med nya ögon.

Hur begrepp såsom fästning, fort eller batteri används idag blir då en fråga. Här uppstår en *omvänd* perspektivering där dåtid jämförs med nutid och inte tvärtom. Älvsborgs fästning har

---

⁴⁰ *Göteborgs försvar, Älvsborgs fästning* 1924, s. 21.

haft olika funktioner, betydelser. Förevarande undersökning har koncentrerat sina krafter på perioden från mitten av 1880-talet och fram till strax efter sekelskiftet.

Den något ljumma inställningen hos stadens innevånare till att bekosta befästandet av hamninloppet på frivillig basis kan ha berott på synen på vad en fästning egentligen var. Skulle perspektivering nyttjas *i deras samtid* är det sannolikt att en fästning var synonymt med en borg – kanhända sågs själva staden Göteborg fortfarande som en fästning. Det var alltså i så fall upp till personer som exempelvis Grill med god taktisk och strategisk kunskap att driva frågan om Älvsborgs fästning och dess tillkomst.

3.1.13.1 Den militärteknologiska utvecklingen

I planeringsstadiet och under byggperioden hade Älvsborgs fästning ett tydligt syfte; landets flotta var till delar förlagd till Nya varvet i Göteborg och behövde skydd. Oscar II:s fort hade till uppgift att bekämpa fientliga flottrörelser på långt håll. Fortets två 24 cm kanoner samt de två något mindre 15,2 cm kanonerna skulle nyttjas till detta. Detta följde den nya gällande sjömilitära doktrinen med stora slagskepp i rörelse. Minlinjen mellan Käringberget och syftstationen på Vikbådan, numera mitt i Skandiahammen, skulle som sista barriär nedkämpa fientliga flottrörelser på väg in i Göteborgs hamn. Götiska batteriet skulle kunna avge flankeringseld med sina fyra 57 mm kanoner. Huvudmålet för detta batteri var förmodligen snabbgående motortorpedbåtar, andra mindre fartyg och/eller sabotageoperationer.

Den militärtekniska utvecklingen accelererade samtidigt som fästningssystemet Älvsborg byggdes mellan åren 1899-1907. Det taktiska värdet kan ifrågasättas redan år 1906 då England introducerade en helt ny klass av slagskepp – den så kallade *Dreadnought-klassen*. Det tunga artilleriet på Älvsborgs fästning, det vill säga de två 24 cm kanonerna, avsåg bekämpa fartygsrörelser till havs på effektiva skottvidder av cirka 13 km, vilket placerar fientliga fartyg på insidan av Vinga. Den nya klassen av slagskepp kunde med sina 30,5 cm kanoner uppnå en skottvidd på 15-19 km och kunde på så sätt avge verkanseld långt utanför Vinga⁴¹.

Älvsborgs fästning blev i princip omodern innan den blev färdigställd. Omfattande utbyggnader och omlokaliseringar skulle med tiden tillkomma för att möta nya hotbilder.

---

⁴¹ Pjästabeller, 30,5 cm sjökanon, HMS Dreadnought, 2010.

4 SAMMANFATTNING

Sveriges katastrofala förlust av Finland och Åland efter 1808-09 års krig satte punkt för landets stormaktsambitioner. Landet befann sig i ett nationellt trauma. Hotet från öst hade ökat då landets östra gräns i princip gick utanför Stockholms skärgård i stället för i finska Karelen.

Undersökningen rör sig i en tidsperiod, det vill säga åren 1897-1907, vilken förefaller var mer eller mindre outforskad. Den inledande undersökningen av forskningsläget gav inte mycket vid handen, förutom kortfattad information av donationsverksamheten i Göteborg samt en del bakgrundsinformation om tillkomsten av Älvsborgs fästning.

Källmaterialet har till övervägande del utgjorts av litteratur. Med avseende på undersökningens nivå har mer omfattande arbete i arkiv som exempelvis Krigsarkivet inte genomförts. Undersökningens hypotes var att det rådde en känsla av osäkerhet, oro, misstro och rädsla i landet efter förlusten av Finland och Åland och som manifesterades i olika *kulturella domäner*. En kulturanalys pekar på att dessa manifestationer i huvudsak var nationalism, folkrörelser, demokratirörelsen, allmän värnplikt, frivilligförsvar samt viljan att donera medel. Dessa sex manifestationer kunde dessutom brytas ner i delmanifesteringar; göticismen, unionen med Norge, försvarsrörelserna, reformeringen av landets krigsmakt, centralförsvaret, den frivilliga försvarsrörelsen, de båda Götiska förbunden, Göteborgs försvarsfond samt Älvsborgs fästning med Götiska batteriet.

Huvud- såväl som delmanifesteringar bekräftade undersökningens hypotes om att det nationella traumat efter finlandskriget gav kulturella effekter i samhället. Undantaget är demokratirörelsen och nationalismen som inte *enbart* kan bedömas vara ett utslag av nationell oro utan får betraktas som en normal utveckling i världen vid den här tiden. Kravet på allmän rösträtt – en del av demokratirörelsen – visade sig också vara kopplat till kravet på allmän värnplikt.

Landets försvar genomgick under 1800-talet en omfattande reformation. Bland annat infördes allmän värnplikt 1901. Tyngdpunkten för krigsmaktens prioriteringar låg i öst. Försvaret av Göteborg kom på undantag vilket ledde till att privata initiativ uppstod. Göteborg var som stad känd för sin omfattande donationskultur. Viljan att donera medel till offentlig verksamhet i staden hade under lång tid varit stor. Undersökningen pekar på att denna donationsvilja mestadels riktades mot kulturella mål. Viljan att donera medel till Göteborgs fasta försvar förefaller även hos stadens mer bemedlade innevånare ha varit generellt låg.

En signifikant upptäckt var att Älvsborgs fästning, med bland annat Oscar II:s fort och Götiska batteriet, förmodligen tillkom som ett resultat av ett fåtal personers arbete där Claes Grill, Rudolf Aust och Götiska förbundet hade viktiga roller.

4.1 Signifikanta slutsatser och vidare forskning

Ur förevarande undersökning har några slutsatser framträtt. Den första är vidden av den traumatiska effekt som förlusten av Finland och Åland efter 1808-09 års krig hade för Sverige. Den andra är den starka kopplingen mellan kravet på allmän rösträtt och kravet på allmän värnplikt. Den tredje slutsatsen är att Älvsborgs fästning inte realiserades vare sig genom statsmakterna eller genom ett folkligt engagemang i Göteborg utan genom individuella insatser av ett fåtal framsynta personer. Det är av intresse att närmare undersöka förhållandena kring tillkomsten av Älvsborgs fästning. Speciellt intressant är J R Aust och Claes Grill och deras roll i sammanhanget. Den fjärde slutsatsen är att unionsupplösningen för Sveriges del mer eller mindre försvunnit ur landets kollektiva minne. Orsaken till detta skulle med fördel kunna studeras men förefaller vara tabubelagt i vissa forskningskretsar.

5 BILAGA

5.1 Fästningsöversikt

Gamla Älvsborgs fästning/Älvsborgs slott låg cirka 1366 till 1660 vid Klippan i Göteborg. Nya Älvsborgs fästning ligger än i dag på Kyrkogårdsholmen vid Göteborgs hamninlopp. Denna fästning var operativ 1677 till 1868. Älvsborgs fästning byggdes 1899 till 1906 vid Käringberget och Västerberget (huvudsakligen) vid hamninloppets södra del i Göteborg och fick sitt namn först 1904. Fram till 1902, då Kustartilleriet upprättades, bemannades de delar av Älvsborgs fästning som var operativa av ett detachement från Kungl. Karlskrona artillerikår, från tid till annan benämnt fästningsartillerie. Efter Kustartilleriets tillkomst 1902 bemannades Älvsborgs fästning initialt av ett detachement från Karlskrona och benämndes Älvsborgs kustartilleridetachment.

5.2 Begrepp

Fästning: permanent anläggning av större format som stärker försvaret av en plats med strategisk betydelse eller annat stort värde. En fästning innehåller permanenta befästningar.

Fort: en typ av befästning av mindre slagkraft men som tillsammans med varandra bildar en större fästning.

Batteri: ett antal artilleripjäser som är uppställda tillsammans och som genom samordnad eld avfyrrar projektiler mot ett givet mål.

Borg: är en befäst byggnad med höga murar och ofta resta kring ett kärntorn.

Pjäs: benämning på kanon, haubits, granatkastare eller annat tyngre eldvapen.

Kaliber: traditionellt anges den invändiga diametern på eldröret t.ex. 24 cm eller 57 mm.

5.3 Älvsborgs fästning 1907

Oscar II:s fort

Huvuduppgiften var att skydda flottans hamn vid Nya varvet inne i Göteborgs hamn genom att fjärrbekämpa fartyg ute till havs. Befästningen är insprängd i Västerberget vid Göta Älvs södra mynning. Beväpningen utgjordes av 2 st. 24 cm kanoner, 2 st. 15,2 cm kanoner, 4 st. 57 mm kanoner samt gevärgallerier på fästningens hjässa. Eldlednings- och observationskupoler placerade även de på hjässan. Manskap och servicefunktioner lokaliserade inne i fortet under marknivå. En bred och djup nedsprängd grav omgav fortets kärna. För närförsvaret av graven fanns gallerier för lättare vapen som kulsprutor och mindre kanoner.

Götiska batteriet

Ett batteri insprängt på havsnivå vid Västerbergets norra sida med uppgift att avge flankeringseld till den minlinje som fanns utlagd från Kåringberget. Bestyckningen var 4 st. 57 mm kanoner samt skydd för själva batteriet.

Minstation

En mineringslinje mellan Kåringberget och Nya Älvsborgs fästning, vilken avsåg spärra hamninloppet, kontrollerades från en tändstation insprängd i Kåringberget. En lysstation kompletterade målsökning och på andra sidan hamninloppet hade en syftstation lokaliserats. Dess uppgift var att utföra syftningar över ovan nämnda minlinje. Syftstationen låg på skäret Vikbådan, nuvarande Skandiahamnen.

Bild 1. Götiska batteriet, sett från väster.

Bild 2. Oscar II:s fort, sett från söder.

6 KÄLLFÖRTECKNING

6.1 OTRYCKTA KÄLLOR

Pjästabeller, 30,5 cm sjökanon, HMS Dreadnought, 12/5 2010
<http://www.navweaps.com/Weapons/WNBR_12-45_mk10.htm>

6.2 MUNTliga KÄLLOR

Grahn, Ingvar, verksam vid Göteborgs Garnisons Kamratförening. Intervju 12 maj 2010, kl 11:30-13:00

Tillander, Martin, verksam som guide vid Oscar II:s fort. Intervju 11 maj 2010, kl 13:15-15:00

6.3 BILDER

Bild 1, Götiska batteriet, författarens privata samling

Bild 2, Oscar II:s fort, via Martin Tillander, Oktod AB

6.4 TIDNINGAR OCH TIDSKRIFTER

Göteborgs Posten 1900, okänt datum

Göteborgs försvar 13 vol. 1917-1956

Kustposten nr 4 2006

Seglarbladet nr 5 juli 2009

6.5 LITTERATUR

1905 – Unionsupplösningens år, Red. Nilsson, Torbjörn & Sørensen, Øystein. Kristianstad 2005.

Baum, Greta, *Göteborgs gatunamn 1621 t o m 2000*. Kungälv 2001

Christensen, Jan, *Liberalernas stad, Fattigvård och kulturdonationer i 1800-talets Göteborg*. Göteborg 2009

Cyrus, Allan, *Kungliga Kustartilleriet 1902 -1952*, 1952

Dahlbeck, Nils, *Götiska Förbundet, En introduktion*, 1930

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar, *Kulturanalys. Ett etnologiskt perspektiv*. Halmstad 1990

En bok om KA4. Red. Björheden, Bo & Herrstedt, Lars. Göteborg 1982

Ericsson, Lars, *Medborgare i vapen. Värnplikten i Sverige under två sekel*. Falun 1999

- Götiska förbundet, Förbundsminnen 1815-1915*, Göteborg 1915
- Göteborgs försvar*, Red. Bergelin, Sune, & Mannerfelt, Måns, Göteborg 1917-956
- Göteborg, Svenska Turistföreningens årsbok 1978*, Red. Jonason, Jan. Nacka 1978
- Hammarstrand, Lennart, *Från kustartilleri till amfibie på Västkusten*. Mölnlycke 2005
- Hedenborg, Susanna & Kvarnström, Lars, *Det Svenska samhället 1720-200, Böndernas och arbetarnas tid*. Danmark 2007
- Jordansson, Birgitta, *Den goda människan från Göteborg. Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*. Eslöv 1998
- Nordisk familjebok*, 1923, Uggleupplagan, supplement 35, 1904-1926
- Nordisk familjebok*, 1924, Uggleupplagan, supplement 36, 1876-1926
- Olsson, Torsten, *Från Predikanter till Aktivister*. Borlänge 1994
- Rudolf, Karl, *Långedrag 1858-1943*. Göteborg 1980
- Stenroth, Ingmar, *Göthiska Förbundets historia 1, Göthiska Förbundet och 1812 års politik, Med särskild hänsyn till förhandlingarna med England*. Hovås 1989
- Sundberg, Ulf, *Svenska krig, 1521-1814*, Smedjebacken 2002
- Svenska borgar och fästningar, en militärhistorisk reseguide*, Huvudförf. Törnquist, Leif, Värnamo 2007
- Söderlindh, H & Fahlander, B, *Kustförsvar. Från kustbefästningar till amfibiekår*. Västervik 2002
- Sörensen, Thomas, *Det blänkande eländet, en bok om Kronprinsens Husarer i sekelskiftets Malmö*, 1997
- Törnquist, Leif, *Svenska borgar och fästningar. En militärhistorisk reseguide*. Värnamo 2007